

Стефанія Демчук

ДОБА ПОСТІВ І КАРНАВАЛІВ

*Як жили, пили
і кохалися у середньовіччі*

віхОла

Київ • 2023

ВІДГУКИ ПРО КНИЖКУ

Милися в ті часи кілька разів на рік і страшенно смерділи. Міською вулицею страшно було йти — на голову могли вилити помії або нечистоти. Кохалися тільки для продовження роду. Більшість з нас десь так у підлітковому віці чула або читала щось подібне про середньовічну Європу, і відтоді образ страшної, огидної та незатишної доби в наших головах прийшов на зміну дитячим уявленням про «часи лицарів і прекрасних дам». Ще й Жадан, якого авторка цитує в епіграфі, підказує, що з культурного життя тоді мали хіба що хресну ходу :)

Стефанія Демчук у цій книжці виступає трохи адвокаткою середніх віків, трохи слідчою, яка збрала товстезні томи доказів, і присяжною, яка споглядає відсторонено, але не відмовляється повністю від власних суб'єктивних оцінок. Останнє для мене — радше плюс, ніж мінус: рефлексії авторки, згадки персонального досвіду додають відчуття діалогу із середньовіччям.

Розповідь побудована за цілком логічним і доречним для цієї теми принципом: від народження людини до її смерті. Замість вступу в кожному розділі — тематична середньовічна мініатюра або картина з коментарями. Мистецтва в книжці взагалі багато — Стефанія, зрештою, спеціалізується на ньому як дослідниця. Тут могло бути трохи читацьких нарікань на чорно-білі ілюстрації, але у XXI столітті проблема вирішується пошуком потрібної картинки в мережі — розглядай скільки завгодно.

Для того щоб масовому читачеві не стало нудно, тема потребує періодичного додавання «перцю». Тут він є, згадати хоча б опис секс-іграшки XV століття або шокуючу сцену з мертвими тілами, що пливуть паризькою вулицею після того, як цвинтар розмило. Але «спеціями» авторка не зловживає (на відміну від середньовічних кухарів).

Європейці повсякденність середньовіччя вивчають доволі давно й написали чимало (не пам'ятаю, чи перекладалися їхні праці українською). В Україні це, здається, перша така праця. Доботно написана людиною «в темі» та цікава, сподіваюся, не лише шанувальникам епохи.

**Едуард Андрущенко, історик,
головний редактор Youtube-каналу WAS**

Книжка, що ви її тримаєте в руках, по праву є новим словом у сегменті україномовного pop-fiction. На хвилі масової популярності середньовічної тематики (чого лише вартує фан-база «Гри престолів») суттєво не вистачає якісних наукових і науково-популярних праць з медієвістики, тому поява професійного дослідження з питань історії середньовічного повсякдення абсолютно на часі.

Авторка — дослідниця середньовічної і ранньомодерної культури, наукова блогерка Стефанія Демчук, кандидатка історичних наук, асистентка кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, запрошена наукова дослідниця Університету Масарика (Брно, Республіка Чехія), вже відома українському читачеві завдяки своїй праці «Від бобра до фазана: їжа західно-європейського Середньовіччя» (2021), що здобула популярність

на ринку української публіцистики. Нова її робота — «Доба постів і карнавалів: як жили, пили і кохалися у середньовіччі» — знайомить вітчизняного читача із «середньовічною людиною», з одного боку, такою далекою від нас та не схожою на нас, яка думає, говорить, мріє і діє не так, як ми, або не зовсім так, як ми, а з іншого боку, є насправді дуже схожою на сучасних людей, з тими самими проблемами, переживаннями, викликами та їх рішеннями; ця «середньовічна людина» так само, як і ми, народжується й народжує, грає в ігри, навчається, кохає, хворіє, їсть і п'є, святкує та відпочиває й відходить у засвіти.

Структура книжки відсилає нас до структури людського життя — від народження до смерті. Перший розділ присвячений дитинству: якої дієти дотримувалися вагітні та як годували немовлят, якими іграшками та в які ігри грали діти, як виховували середньовічних дітей? Авторка відповідає на ці та інші запитання, розвіюючи популярний міф про «відсутність дитинства» в епоху середніх віків. Останній розділ — про смерть уявну та реальну: як сприймали смерть, як готувалися до неї, як переживали її, на що чекали опісля? На окрему увагу заслуговує здійснений Стефанією Демчук аналіз іконографічних мотивів — славнозвісного «Danse macabre» та «Зустрічі трьох живих і трьох мертвих». Між цими двома розділами — все життя!

Цікаві кейси обрані для ілюстрації проблем, що їх порушує авторка у другому розділі своєї книжки — «У середньовіччі сексу не було? Кохання, шлюб і родинні взаємини»: судова справа зі звинувачення в лесбійстві, перипетії кохання, напевне, найвідомішої середньовічної пари Абеяра й Елоїзи, щасливий шлюб англійського короля Едварда I — поради від автора «П'ятнадцяти радощів шлюбу»...

Як надавали медичну допомогу й виконували діагностику хвороби, якими були середньовічні лікарі й чи були серед них шарлатани, чи діяли в епоху середніх віків правила гігієни, чи зверталися середньовічні люди до методів недоказової медицини,

а також якими косметичними засобами користувалися, та й загалом чи був у середні віки туалетний папір — читач дізнається з третього розділу.

Четвертий розділ «Смачно їсти, смачно пити» ілюструє різноманіття середньовічних дієт, а п'ятий — реконструює траєкторію навчання та професійного шляху т. зв. «білих» і «синіх комірців». Шостий розділ «Різдво, Великдень і дурні. Історія середньовічних свят» не даремно має в назві «дурнів», адже саме свята якнайкраще розкривають «карнавальну» сміхову культуру середньовіччя і вводять нас в її таємничий «перевернутий низ». А ще пані Стефанія в цьому розділі відповідає на доволі актуальне для сучасних українців запитання: «Різдво. Чому 25 грудня?».

Вміло дібрані ілюстрації, що прикрашають кожен з розділів, чудовий літературний стиль авторки, манера подавати матеріал — легка й водночас науково-грунтовна — не можуть не тішити читача. Влучно дібраний епіграф — змальована Сергієм Жаданом картина середньовіччя — відразу пробуджує уяву читача. Під післямовою — переліком книжок «для майбутнього читання» — підпишеться кожен медієвіст.

Тож приємного читання та насолоди від «смачної книжки»...

Вадим Чепіженко, кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, етнології та всесвіт-
ньої історії, керівник Центру антикознавства та
медієвістики Одеського національного університе-
ту імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

Вступ	ТЕМНЕ ЧИ СВІТЛЕ? <i>Що таке середньовіччя та як його зрозуміти</i>	9
Розділ 1	СТРАШНО, ВАЖКО, НЕБЕЗПЕЧНО? <i>Як жилося дітям у середніх віках</i>	16
Розділ 2	У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ СЕКСУ НЕ БУЛО? <i>Кохання, шлюб і родинні взаємини</i>	56
Розділ 3	У ХВОРОБИ Й ЗДОРОВ'І <i>Медицина та гігієна середньовіччя</i>	89
Розділ 4	СМАЧНО ЇСТИ, СМАЧНО ПИТИ <i>Дух і серце середньовічної кухні</i>	141
Розділ 5	ОСВІТА «БІЛИХ» І «СИНІХ КОМІРЦІВ» <i>Від майстерні до університету</i>	192
Розділ 6	РІЗДВО, ВЕЛИКДЕНЬ І ДУРНІ <i>Історія середньовічних свят</i>	226
Розділ 7	«ТЕМНЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ» <i>Смерть увяла і реальна</i>	286
Післямова	СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ Й ПРОВІДНИКИ ДО НЬОГО	319
	Примітки	323

Вступ

ТЕМНЕ ЧИ СВІТЛЕ?

ЩО ТАКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ТА ЯК ЙОГО ЗРОЗУМІТИ

*Другий рік місто косить чума.
Не працюють навіть борделі й тюрма.
Скінчесья хліб, скінчилась вода.
З культурного життя — лише хресна хода.
Ходимо, кличемо святих отців.
На зворотному шляху підбираємо мерців.
Папське ім'я втрачає силу і міць.
Відьми звільняються з робочих місць.
Сенс ворушити цю каламуть?
Що тут задати? — Всі й так помруть.
Яка різниця, що скажуть зірки?
Середні віки такі Середні віки.*

Сергій Жадан
«Другий рік місто косить чума...»

«*Nomen atque omen*», — казав персонаж комедії Плавта «Перс». Щодо середніх віків це твердження також справедливе. У людини десь на підсвідомому рівні закладене бажання ділити власне життя й історію загалом на періоди, щоб віднайти сенс у хаосі пережитого, побачити логіку за випадковостями. Так і італійський гуманіст Франческо

* Ім'я завжди свідчить; ім'я — це знак (лат.).

Петрарка (1304–1374), відомий своїм коханням до Лаури, назвав добу, що настала після падіння Західної Римської імперії в 476 році, «темними віками» («*saeculum obscurum*»), розширивши потім цей термін на весь час, до Данте й себе. Він назвав їх так передусім через стан літератури. Занепад класичної латини турбував Петрарку значно більше, ніж загальна якість тодішнього життя.

Інший гуманіст Флавіо Бйондо теж міркував, як Петрарка, визначивши період між V століттям і відродженням класичної мови та літератури як «середні віки» (*medium aevum*). Цю назву ми вживаємо й сьогодні. В інтерпретації Петрарки та Бйондо середні віки були часом занепаду між двома блискучими епохами — античністю й Ренесансом. Така назва цього періоду виявилася визначальною для його подальшої академічної «кар'єри». Доки в європейську культуру не прийшов романтизм із «Собором Паризької Богоматері» Віктора Гюґо чи прерафаелітами, середньовіччя було синонімом релігійного фанатизму, примітивного мистецтва та майже повної відсутності науки. Не вірите — почитайте Вольтера, Руссо й інших просвітників XVII–XVIII століття.

Назва псувала «репутацію» цього періоду аж доти, доки люди втомилися від раціональності та сухості просвітництва. До того ж у суспільстві зростало зацікавлення історією не тільки стародавніх греків і римлян, а й власних країн. Настав час обтрусити пил з батьків-засновників і довести, що національні мови нічим не гірші за латину. Отже, на межі XIX–XX століть музейні колекції нарешті починають поповнювати артефактами доби середньовіччя, а історики мистецтва заново відкривають мініатюри середньовічних манускриптів, живопис братів ван Ейків чи Ієроніма Босха. Середньовічна релігійність та естетика перестають бути спотворенням античних форм і набувають власної ваги.

Утім для багатьох середньовіччя й досі не втратило слави «темних віків». Плавт справді знав, про що писав. Хай як старалися дослідники середніх віків (медієвісти) називати свої праці «світлим середньовіччям», стереотипи все одно виявилися сильнішими. З іншого боку, художня література — від Умберто Еко до Джорджа Мартіна — з різним ступенем наближення до справжньої історії відтворює «живе» середньовіччя, користуючись неабияким попитом.

Коли ж усе-таки починається й закінчується середньовічна доба, хай що про неї думали та писали? Найпоширеніші дати — згаданий вище 476 рік як початок і 1492-й (відкриття Христофором Колумбом Америки) як завершення цього періоду. Отже, середні віки тривали від кінця Римської імперії, що була основою античного світу, до світанку нової, яка принесла відчутні зміни й розпочала так званий Новий час. Звісно, існує купа інших версій. Наприклад, можна розпочинати відлік середніх віків з II-III століть, коли нова релігія — християнство — поширювалася Римською імперією, щоб урешті здобути легітимність у 313 році з Міланським едиктом імператора Костянтина. Середньовіччя неможливо уявити без християнства, про що ще йтиметься нижче. Закінчити цю добу також можна не межею XV-XVI століть із їхнім Ренесансом, Великими географічними відкриттями та Реформацією, а 1648 роком, коли закінчилася Тридцятилітня війна, визначивши нові кордони держав, або 1789-м — роком Французької революції, яка змінила звичний суспільний устрій — монархію, тобто форму влади, характерну саме для середньовіччя.

Для зручності пропоную прийняти традиційну хронологічну схему, трохи посунувши кінцеву дату. Отже, середні віки тривали з V по XVI століття. Зрештою, для багатьох країн Європи саме XVI століття у всій його протяжності стало часом ламання старих структур і появи нових. Той

самий Босх був сучасником Леонардо да Вінчі, залишаючись водночас не ренесансним, а пізньосередньовічним художником.

У межах цих одинадцяти століть виокремлюють такі періоди:

- раннє середньовіччя (V–IX століття);
- розвинене, або високе чи класичне середньовіччя (X–середина XIV століття);
- пізнє середньовіччя (середина XIV–XVI століття).

Період раннього середньовіччя характеризується Великим переселенням народів і формуванням першої імперії на чолі з Карлом Великим, засновником династії Каролінгів. У 814 році він помер, а вже у 843-му за Верденським договором його імперію поділили між трьома синами, що заклало основи державності багатьох сучасних європейських країн (Франції, Німеччини, Нідерландів, Італії тощо).

У цей самий період формується Русь із центром у Києві — держава, консолідована в X столітті новоприйнятим християнством східного обряду, що відразу зробило її частиною візантійського світу. Візантія, утворена на рештках Римської імперії, вважала себе спадкоємицею імператорів, витонченішою та цивілізованішою державою, ніж варварські королівства Західної Європи. Русь мала в собі й західні, і східні риси, балансує на цивілізаційному перехресті. Мудра політика шлюбних союзів з візантійськими та європейськими спадкоємцями (згадаймо дочок Ярослава Мудрого) укріплювала статус цієї держави як нового гравця на середньовічній політичній арені та сприяла культурним обмінам. Історія європейського середньовіччя дає нам змогу усвідомити другу частину самих себе та нашої історії, яка зазвичай залишалася в тіні візантійського спадку.

Високе середньовіччя не даремно також називають класичним. Саме в цей період відбулася низка визначальних